

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2018 Special Issue - LXXIX

Political History of Peasant- Workers Movements in Maharashtra

Guest Editor :

Dr. M.N. Gulve

Principal

Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda,
Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue

Mr. Nakul Khawale (Kharda)

Mr. Dhananjay Jawalekar (Kharda)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

32	अहमदनगर जिल्ह्यातील समाजवादी व डाव्या चळवळीतील नेतृत्वाचे शेतकरी व कामगार चळवळीतील योगदान	डॉ. संजय गायकवाड व प्रा. जिजाभाऊ घुले	141
33	शेतकरी-कामगार चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग	प्रा. महेश कुलकर्णी	145
34	भारतातील शेतकरी संघटना व शेतकऱ्यांच्या समस्या	प्रा. विजय गावंडे	148
35	भारतीय किसान संघ	दत्तात्रय जाधव	152
36	डॉ. आंबेडकरांनी कामगार चळवळीसंबंधी भूमिका : एक अवलोकन	प्रा. शेषनारायण वडवे	158
37	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	दिपक भगुरे	161
38	१९ व्या शतकातील कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने केलेले कायदे	डॉ. जगदीश भेलोंडे	164
39	शरद जोशी यांच्या शेती विषयक लढ्यांचा (कापूस, कांदा, ऊस, भाव विषयी लढ्यांचा) आढावा	डॉ. जे. एम. बोचरे	168
40	शेतकरी चळवळ आणि शरद जोशी यांचे ग्रामीण शेतकरी महिला सबलीकरणातील योगदान	डॉ. बाबासाहेब देशमुख	171
41	महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीच्या इतिहासातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	डॉ. सुनिता गित्ते	174
42	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ. गणपत गट्टी	176
43	शेतकऱ्यांचा संघटीत संघर्ष : मुळशी सत्याग्रह	प्रा. धनंजय जवळेकर	179
44	महाराष्ट्रातील कामगार विद्रोह: ऐतिहासिक परिपेक्ष (१८७५-९९)	प्रा. दिलीप गिन्हे	183
45	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीची वाटचाल व तिच्या पुढील आव्हाने	प्रा. नकुल खवले	187
46	महिला किसान अधिकार मंच या चळवळीचा चिकित्सक अभ्यास: विशेष संदर्भ मराठवाडा आणि बिदर्भ	डॉ. आर. आर. बेनवाड	191
47	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी संघटन व जागृती	डॉ. उत्तम राठोड	195
48	ऐतिहासिक कामगार चळवळ	कु. सानिया पठाण	199
49	महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटनांची आंदोलने	शेख महेमूद शेख हलिम	208
50	लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचे उसतोड कामगारांचे प्रश्नासंबंधी विचार	डॉ. बी. के. शेष	214
51	शेतकरी आंदोलनात महिलांचा सहभाग	डॉ. जे. एम. बोचरे श्री के. डी. पल्लेवार	218
52	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांसाठी केलेले कार्य	हनुमान वांकर	221
53	आधुनिक महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ. एन. डी. नाईक व डॉ. राधाकृष्ण जोशी	223
54	शेतकरी संघटना	डॉ. दिगंबर सोनवणे	226
55	महाराष्ट्रातील १८७५ चा शेतकरी विद्रोह	प्रा. गणेश वाघ	229
56	भारतातील कामगार चळवळ : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. जे. के. भालेराव	231
57	कष्टकऱ्यांचे कैबारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. समाधान लोंढे	234
58	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ : काल आणि आज	डॉ. त्रिंबक राजदेव	238
59	कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड आणि मराठवाड्यातील भूमीहीनांचा सत्याग्रह	डॉ. विष्णू वाघमारे	244
60	जायकवाडीच्या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील चळवळी	प्रा. शिवानंद जाधव	247

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the paper responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can re these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Ed

जायकवाडीच्या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील चळवळी.

प्रा. शिवानंद तानाजीराव जाधव
सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग
श्री संत गजानन महाविद्यालय, खर्डा.

सारांश :-

जायकवाडी धरणाच्या निर्मितीपासून मराठवाडा विरुद्ध नगर-नाशिक अशा पध्दतीचा पाणीवाद निर्माण झालेला होता. महाराष्ट्रातील महत्वाचे म्हणून गणले जाणारे व मराठवाडा विभागाचे भवितव्य ठरणारे धरण म्हणून जायकवाडी नावारूपाला आले मात्र त्यानंतरच्या काळात धरणाच्या वरच्या टप्प्यात असंख्य बंधारे व धरणे झाल्याने जायकवाडी धरणात येणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण घटले. या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांना-लोकप्रतिनिधींना सतत संघर्ष करावा लागतो. अनेक मंडळे प्राधिकरणे नेमून कायदे करून ही हा वाद मिटलेले नाही. त्यामुळे त्यावर प्रभावी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

❖ प्रस्तावना :-

भविष्यात पाण्यावरून युद्धे होतील असे अनुमान फार पुर्वी कुणी काढले तेव्हा ती अतिशोक्ती वाटत असावी, मात्र सध्या सर्वत्र सुरू असलेले पाणीतंटे बघितले की त्याची सत्यता दिसून येते. व पाण्यावरून तिसरे महायुद्ध होईल की काय अशी शंकाही मनात निर्माण होते. अलीकडच्या काळात कमी होत चाललेले पर्जन्याचे प्रमाण, पर्जन्यातील लहरीपणा, पर्जन्यातील खंड याचा परिणाम शेती, उद्योगाबरोबर सामान्य माणसावर सुध्दा होताना दिसतो.

चालू वर्षी मराठवाड्यातील पर्जन्याचे प्रमाण, त्यातील खंड, परतीच्या पावसाची गैरहजेरी या कारणांमुळे विभागातील धरणे पूर्ण क्षमतेनी भरली नाहीत. खरिप व रब्बी पिकांचे उत्पादन घटले. भर पावसाळ्यात पिण्याच्या पाण्यासाठी टँकरचा वापर सुरू झाला यावरून मराठवाडा विभागात नेहमीप्रमाणे परत दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली. यातून नेहमीप्रमाणे पाऊस कमी झाला की पाण्यावरून निर्माण होणारा वाद निर्माण झाला. गोदावरी खोऱ्यातील पाण्यासाठी नगर-नाशिक विरुद्ध मराठवाडा हा वाद तिब्र झाला. उर्ध्व खोऱ्यातील येणारे पाणी जागो जागी अडवले जात असल्याने मराठवाड्याला आपल्या हक्काच्या पाण्यापासून वंचित राहवे लागते ते हक्काचे पाणी मिळविण्यासाठी वेळोवेळी येथील जनतेला संघर्ष करावा लागतो वेळप्रसंगी न्यायव्यवस्थेचे दार ठोठावावे लागते.

धरणातील ७० टक्के पाणी शेतीसाठी २० टक्के पाणी उद्योगासाठी तर १० टक्के पाणी पिण्यासाठी वापरले जात असल्याने मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांचा जायकवाडी धरण / नाथसागर तारणहार ठरलेला आहे. त्यातील हक्काच्या पाण्यासाठी शेतकऱ्यांना अनेकवेळा आंदोलने करावी लागतात.

प्रस्तुत शोधनिबंधात जायकवाडी धरणासाठी हक्काचे पाणी मिळावे म्हणून शेतकऱ्यांनी उभारलेल्या चळवळीचा वा आंदोलनाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

बिजसंज्ञा :- समन्यायी, पाणी वाटप, हक्क, जायकवाडी.

अभ्यासक्षेत्र :-

जायकवाडी धरण गोदावरी नदीवर औरंगाबाद जिल्ह्यातील पैठण तालुक्यात असून हे धरण १९० २९। ५२।। उत्तर अक्षवृत्तावर व ७५० २२। ७१।। पूर्व रेखवृत्तावर आहे. धरणाची लांबी ९९९७.६७ मीटर असून उंची ४१.३ मीटर आहे. धरणाचे एकूण क्षेत्रफळ ३५० वर्ग कि.मी. असून २९०९ दशलक्ष घनमीटर पाणी याठवण क्षमता आहे. मातीचा भराव व दगडी बांधकाम करून हे S आकाराचे प्रकल्प निर्माण करण्यात आलेले आहे.

मराठवाड्यातील औरंगाबाद जालना, परभणी, नांदेड व बीड जिल्ह्यातील शेती या प्रकल्पामुळे जलसिंचनाखाली आलेली आहे.

❖ संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) जायकवाडी धरणासाठी उपलब्ध होणाऱ्या हक्काच्या पाण्यासाठी केल्या गेलेल्या आंदोलनाचा अभ्यास करणे.
- २) हक्काचे पाणी मिळवण्यासाठी केल्या गेलेल्या प्रयत्नांची माहिती मिळवणे.

❖ गृहितके :-

जायकवाडी धरणासाठी हक्काचे पाणी मिळवण्यासाठी शेतकऱ्यांना अनेक आंदोलने करावी लागली.

❖ संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी द्वितीयक साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आला असून ज्यामध्ये जलसंपदा विभागाचे शासकीय आदेश, अहवाल, विविध वर्तमान पत्रातील लेख, बातम्या, संदर्भ ग्रंथ, मासिके व इंटरनेटचा वापर करण्यात आला.

मिळालेल्या सांख्यिकीय आकडेवारीचे पृथक्करण करून विविध सांख्यिकीय पध्दतीचा वापर करण्यात आला व मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषणात्मक पद्धतीने सादरीकरण करण्यात आलेले आहे.

❖ विषय विवेचन :-

औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये पैठण तालुक्यातील जायकवाडी (नाथसागर) धरण हा मराठवाड्यासारख्या वारंवार दुष्काळी परिस्थितीवर मात करण्यासाठी एक वरदान आहे. या प्रकल्पामुळे मराठवाड्यातील पाच जिल्ह्यांना नवसंजीवनी मिळालेली आहे.

गोदावरी नदीवर असलेल्या या प्रकल्पाचे भूमिपूजन १९६५ मध्ये होऊन १९७६ मध्ये हा प्रकल्प लोकार्पण करण्यात आला. मातीमध्ये बांधलेल्या धरणाचे २७ दरवाजे कौक्रीटीकरणापासून निर्माण करण्यात आलेले आहेत. या प्रकल्पावर शासनाने १९८४ मध्ये जलविद्युत प्रकल्प उभारला.

मराठवाड्याची भाग्यरेषा असलेल्या या प्रकल्पाची पाणी साठवण क्षमता २९०९ दशलक्ष घनमीटर इतकी आहे. या प्रकल्पामुळे औरंगाबाद, जालना, परभणी, नांदेड, बीड आणि अहमदनगर जिल्ह्यातील सुमारे ३ लाख ७६ हजार हेक्टर जमीन सिंचनाखाली आलेली आहे. या प्रकल्पाचे एकूण २१ हजार ७५० चौ. कि. मी. पाणलोट क्षेत्र आहे. १९७६ पासून २०१८ पर्यंत म्हणजे ४२ वर्षांत हे धरण केवळ १८ वेळा भरले.

औरंगाबाद, जालना अंबडसह २०० पाणीपूरवठा योजना या प्रकल्पावर असून औरंगाबाद मधील उद्योगांनाही यातून पाणी पुरवठा केला जातो या शिवाय परळी येथील औष्णिक विद्युत केंद्रालाही नाथसागरातून पाणी पुरवठा केला जातो. या प्रकल्पाचे बुडीत क्षेत्र ३५ हजार चौ. कि. मी. आहे. प्रकल्पातील पाणी सुमारे २०८ कि.मी. डाव्या आणि १३२ कि.मी. उजव्या कालव्यामधून शेतीसाठी पोहचविले जाते.

वरील प्रमाणे मराठवाड्यासाठी महत्वपूर्ण असलेल्या प्रकल्पाचे पाणी नाथसागराच्या वरच्या टप्प्यात निर्माण झालेल्या अनेक धरणामध्ये व बंधान्यामध्ये अडविली जात असल्यामुळे नाथसागरात पाण्याची आवक कमी प्रमाणात होऊ लागली. याविषयी मराठवाडा वैधानिक विकास मंडळ, मराठवाडा जनता विकास मंडळाच्या माध्यमातून अनेक शेतकरी, लोकप्रतिनिधींनी जायकवाडीच्या पाण्यासंदर्भातील संकटांकडे वारंवार सरकारचे लक्ष वेधण्याचे काम केले. जायकवाडी प्रकल्प उभारणीपासून विरोधाची भूमिका घेणाऱ्या नगर-नाशिक मधील साखर सम्राट लोकप्रतिनिधींच्या दबावामुळे शासनाने पाणी प्रश्नांकडे दुर्लक्ष केले होते. त्यातून राज्यातील निर्माण झालेल्या

जलसंपत्तीतील बेस्तीला शिस्त लावण्यासाठी २००५ मध्ये महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरणाचा कायदा करण्यात आला. कायदा अस्तित्वात आल्यानंतरही जायकवाडी पाणी प्रश्न सोडविण्यासाठी फारसे प्रयत्न झाले नाहीत त्यामुळे २०१२ मध्ये राज्यात निर्माणा झालेल्या दुष्काळी स्थितीत मराठवाडा हॉरपळत असताना मराठवाड्यातील जनतेसाठी २००५ च्या कायदानुसार मराठवाड्याला पाणी सोडण्याची मागणी केली. त्या मागणीकडे गांधीर्याने लक्ष न दिल्याने पाण्याचा तंटा/प्रश्न प्राधिकरणासमोर व नंतर मा. उच्च न्यायालयासमोर गेला त्यामुळे शासनाने पाण्याच्या समन्यायी वाटपासाठी एच. टी. मॅट्टेगिरी समिती स्थापन केली. समितीने गोदावरी खोऱ्यातील पाण्याचा अभ्यास करून २०१३ ला आपला अहवाल सादर केला. समितीने आपल्या अहवालामध्ये पाणी वाटपाचे सुत्र ठरवून दिल्याने पाण्याचा वाद संपेल असे वाटले होते.

या समितीने ठरवून दिलेल्या सुत्रानुसार पहिल्या स्थितीत जायकवाडी धरणात ३७ टक्के जलसाठा असल्याचा मुळा, प्रवरा, गंगापूर, दारणा पालखेड या धरण समुहातील जलसाठा ४९ टक्के ते ७३ टक्के असावा. या स्थितीनुसार पाहिले असता मराठवाडा विभागात या वर्षी झालेल्या अत्यल्प पर्जन्यामुळे व धरणात झालेल्या पाण्याच्या कमी आवकामुळे विभागातील बहुतांशी धरणे कोरडी पडली आहेत. पावसाळ्यात जायकवाडीतील उपयुक्त जलसाठा केवळ ४९ टक्के होता. त्यात दुष्काळी परिस्थिती उद्भवल्यामुळे खरिपासाठी रोटेशन द्यावे लागल्याने जायकवाडी धरणातील पाणीसाठा अत्यंत खालवल्याने वरिल धरणातून जायकवाडीसाठी पाणी सोडण्याची मागणी परत समोर आली.

समन्यायी पाणी वाटपानुसार जायकवाडी धरणात नगर व नाशिक जिल्ह्यातील धरण समुहात पाणी सोडणे अपेक्षित होते पण मागील ४० वर्षा पासूनचा नगर नाशिक जिल्ह्यातील लोकप्रतिनिधिंचा शेतकऱ्यांचा विरोध परत जायकवाडीला सोडण्यात येणाऱ्या पाण्याच्या विरोधात ऊफाळून आल्याने मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांना - जनतेला आपल्या हक्काच्या पाण्यासाठी परत आंदोलने करावी लागली. व काही प्रमाणात का होईना जायकवाडी धरणात हक्काचे पाणी मिळवता आले.

यासाठी मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांनी / लोकप्रतिनिधिंनी केलेल्या प्रयत्नांची माहिती खालील प्रमाणे आहे.

- महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियामक प्राधिकरणाने समन्यायी पाणीवाटप धोरणानुसार २०१६ मध्ये मराठवाड्याला पाणी सोडण्याचा निर्णय दिला होता. या वेळेस ही नाशिक-नगरकरांनी विरोध करत या निर्णयाच्या विरुद्ध नाशिककरांनी कायदेशिर लढाई लढण्यासाठी कोर्टात धाव घेतली. त्या वेळेस न्यायालयाने समन्यायी पाणी वाटप धोरणानुसार मराठवाड्याला हक्काचे पाणी सोडण्याची मागणी मान्य केली.
- १२ सप्टेंबर २०१८ रोजी राज्य सरकारने शासन निर्णय काढून जायकवाडीच्या पाण्याचे फेर नियोजन केले.
- १६ ऑक्टो. २०१८ समन्यायी पाणी वाटप कायदानुसार जायकवाडी धरणातील १७२ दशलक्ष घनमिटर पाण्याची जुट भरून काढण्यासाठी जायकवाडी धरणात अहमदनगर व नाशिक जिल्ह्यातील धरणातून सहा ते सात टीएमसी पाणी सोडण्याचा निर्णय पाटबंधारे मंडळाच्या बैठकीत घेण्यात आला.
- २० ऑक्टो. २०१८ नाशिक पाणी बचाव समितीची स्थापना व त्याद्वारे मुंबई उच्च न्यायालयात हस्तक्षेप याचिका दाखल करण्याची तयारी तसेच ०३ ऑक्टो. २०१८ रोजी महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण आयोगाच्या पाणी नियोजन समितीच्या बैठकीत नेवासा पाणी बचाव कृती समितीने तक्रार दाखल केल्यामुळे मुळा धरणातून जायकवाडीस पाणी सोडण्यास स्थगिती.
- २२ ऑक्टो. जायकवाडीच्या हक्काच्या पाण्यासोबत समन्यायी पाणी वाटप व्हावे यासाठी औरंगाबाद येथे तापडी या नाट्य मंडळात सर्वपक्षीय शेतकऱ्यांची व लोकप्रतिनिधिंची बैठक.

- २३ ऑक्टो. जायकवाडी धरणात उतरुन राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाच्या वतीने मराठवाड्याला हक्काचे पाणी सोडण्यासाठी आंदोलन व तसेच रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (डेमोक्रेटिक) यांच्या वतीने सिंचन भवनासमोर (औरंगाबाद) शेतकऱ्यांचे आंदोलन.
- २३ ऑक्टो. गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळाचे जायकवाडी धरणासाठी ८.९९ टीएमसी पाणी सोडण्याचे आदेश.
- २४ ऑक्टो. गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळाने नाशिक मधुन ३.३४ टीएमसी पाणी सोडण्याच्या निर्णयाच्या विरोधात नाशिककरांनी मुंबई हायकोर्टात तीन याचिका दाखल केल्या.
- २५ ऑक्टो. जायकवाडीसाठी पाणी सोडण्याविरोधातील याचिकेवर तातडीने सुनावणी घेण्यास उच्च न्यायालयाचा नकार, सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागण्याचे आदेश.
- ३० ऑक्टो. जायकवाडी धरणात हक्काचे पाणी सोडण्यासाठी विधान परिषदेत मराठवाड्यातील आमदार आक्रमक झाले.
- ३० ऑक्टो. नगर-नाशिक मधील धरणातील पाणी जायकवाडीत सोडण्याविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयात गेल्याने विधान सभेतील विरोधी पक्ष नेते राधाकृष्ण विखे पाटील यांच्या वाहनांचा ताफा जालना औरंगाबाद रस्त्यावर शेतकऱ्यांनी व राष्ट्रावादींच्या युवक काँग्रेसच्या पदाधिकाऱ्यांनी आडवीले.
- ३१ ऑक्टो. जायकवाडी धरणासाठी ९ टीएमसी तात्काळ पाणी सोडण्याचे सर्वोच्च न्यायालयाचे आदेश.
- ०१ नोव्हें. गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास मंडळाने जायकवाडी धरणासाठी नगर-नाशिक धरण समुहातून ८.९९ टीएमसी पाणी सोडण्याचे आदेश दिले.
- २१ नोव्हें. २०१८ पर्यंत जायकवाडी धरणात अवघे २.७ दशलक्ष घनमीटर पाणी पोहचले.

❖ निष्कर्ष :-

- १) जायकवाडीच्या हक्काच्या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील जनतेला वारंवार आंदोलने करावी लागतात.
- २) विविध प्राधिरणाच्या निर्माती नंतर व अनेक कायदे करुनही नगर-नाशिक जिल्ह्यातील लोकांची मराठवाडा विभागासाठी पाणी सोडण्याची मनस्थिती होत नाही.
- ३) वारंवार होणाऱ्या विरोधामुळे जायकवाडी धरणात वेळेत पाणी दाखल होण्यास अडचणी निर्माण होतात.
- ४) सततच्या दुजाभाव भूमिकेमुळे मराठवाडा विरुद्ध नगर-नाशिक पाणी वाद पेटत आहे.

❖ उपाययोजना :-

पाणी हा प्रत्येकासाठी जिवाळ्याचा विषय बनलेला असुन तो विकासाचा प्रमुख घटक असल्याने पाण्यावरून केवळ जायकवाडीचाच पाणी वाद निर्माण झालेला नसून संपूर्ण महाराष्ट्रात अशा प्रकारे वाद निर्माण झालेले आहेत. उजनी धरणावरून पूर्ण विरुद्ध सोलापूर दरम्यानही वाद सततउ फाळुन येताना दिसतो.

या वादावर तोडगा काढायचा असेल तर गोदावरी खोऱ्यातील नव्हे तर राज्यांतर्गत पाण्याचे फेरवाटप करण्याशिवाय पर्याय नाही. तोडग्यासाठी राजकीय, प्रशासकीय इच्छाशक्ती गरजेची आहे. पाणी वाटप करताना प्रदेश, जिल्हा, तालुका यांच्या सिमामध्ये न अडकता कृषी हवामान शास्त्राच्या आधारावर संपूर्ण राज्यची विभागीय करावी लागेल. संबंधीत विभागातील पिक प्रारूप, पिक उत्पादकता, जलसिंचनच्या पध्दती, औद्योगिक वसाहती व पाणीपुरवठा योजनांचा अभ्यास करुन पाण्याचा ताळेबंद मांडावा लागेल व त्यानुसार पाण्याचे समन्यायी पाणी

वाटपाचे काटेकोर पालन करावे लागेल तरच या कृषीप्रधान महाराष्ट्रातील शेतीचा विकास होऊन दुष्काळाचे शाप लाभलेल्या मराठवाड्याचे प्रश्न मार्गी लागतील.

संदर्भसूची :-

- १) डॉ. संभाजी खराट -जायकवाडी प्रकल्प, संकेत प्रकाशन, सातारा.
- २) डॉ. विलास खंदारे - प्रकल्पग्रस्त समस्या आणि उपाय -चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ३) अरविंद जोशी - दुष्काळाशी दोन हात, सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर.
- ४) दै. लोकमत - दि. १५,१६,१७ - ऑक्टोबर २०१८
- ५) दै. लोकसत्ता - दि. १६ ऑक्टोबर २०१८
- ६) दै. महाराष्ट्र टाईम्स - दि. ३० ऑक्टोबर २०१८
- ७) महाराष्ट्र जलसंपदा विभागाचे अधिकृत संकेतस्थळ

